

تاریخ آب و آبیاری در ایران

جواد صفائی نژاد^۱

تاریخ آب و آبیاری در ایران تاریخ بس کهنه است که از تاریخ مدون ایران باستان بس فراتر می‌رود زیرا این تاریخ در کنار تاریخ زراعت آبی دستی ایران تکامل یافته است. اولین اطلاع کتبی ما از تاریخ آبیاری زراعی با زمان آغازین اسطوره‌ای تاریخ ایران همخوانی دارد. زیرا می‌دانیم در تاریخ اسطوره‌ای ایران نخستین پادشاه ایران کیومرث بود که بنابر نوشته "ابن ندیم" در کتاب "الفهرست" به عقیده ایرانیان کیومرث همان ابوالبشر (حضرت آدم) است، یعقوبی در "مروج الذهب" ضمن تایید گفته فوق متذکر می‌گردد که کیومرث اهل فارس بود، بنابر منابع تاریخی محلی ایران و براساس محاسبه تقویم شاهنامه فردوسی کیومرث در سال ۴۲۲ ق.م. می‌زیسته است و ۳۰ سال پس از او هوشنگ پیشدادی به سلطنت می‌رسد.

بنابر نوشته‌های معتبرترین تاریخ‌های کهن ایران، در قرون اولیه اسلامی (تاریخ طبری، تاریخ ثعالبی، شاهنامه فردوسی، تجارب الامم، زین الاخبار گردیزی و مجلل التواریخ و القصص) هوشنگ در زمان پادشاهی خود، شیوه آبیاری، کشت آبی، کشت گندم، شیوه درو و برداشت گندم جهت تهیه نان را به مردم آموخت.

پس اولین آگاهی کتبی و رسمی ما از تاریخ آبیاری در ایران برابر است با قدمت تاریخ ایران باستان، در حدود ۵۰۰۰ سال قبل از تاریخ کنونی.

بنابراین تاریخ مذکور، در سال ۱۱۲۳ قبل از میلاد منوچهر پیشدادی به سلطنت رسید، در کلیه منابع تاریخی معتبر ایرانی و مورخین عرب در به سلطنت رسیدن منوچهر حدود ۷۰۰ سال اختلاف وجود دارد (حداقل ۱۱۲۳ ق.م. حداقل ۱۸۴۷ ق.م.) ولی شاخص زمان

۱ - عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

سلطنت وی تولد حضرت موسی است مثلاً زین الاخبار گردیزی می نویسد: "موسی پیغمبر علیه السلام به روزگار منوچهر می زیست". اگر تاریخ منابع یهودی را در این مورد بپذیریم تولد حضرت موسی در سال ۱۵۲۵ ق.م. انجام گرفته که متوسطی است از حدود اختلاف تاریخ های کهن ایرانی، بنابر تمام این شواهد زمان سلطنت منوچهر را در حدود سالهای ۱۴۰۰ ق.م. باقیستی بپذیریم، بنابراین منوچهر پیشداری در حدود ۳۴۰۰ سال قبل در قلمرو ایران آن زمان حکومت می کرده است. از شاخص کارهای منوچهر چنین نوشته اند:

- ❖ مردم را به کشت زمین و به آبادانی فرمان داد. (طبری، ص ۲۱۰)
- ❖ بر هر دهی دهگانی گماشت. (تجارب الامم ابن مسکویه، ص ۶۲)
- ❖ کاریز کندن را او (منوچهر) فرمود، مردمان را برزگری آموخت. (زین الاخبار گردیزی، ص ۷)
- ❖ هر کاریز و چاهی بدان حدود که افراسیاب خراب کرده بود همه آبادان کرد. (مجمل التواریخ و القصص، ص ۴۳)

پس می توان تاریخ آب و آبیاری مستند در ایران را حدود ۵۰۰۰ سال قبل و تاریخ مستند وجود کاریز در ایران را حدود ۳۴۰۰ سال قبل متذکر گردید.

البته در مناطق خشک و کم آب کویری در طول تاریخ قوانین عرفی و سنتی محلی فراوانی بوجود آمده، تکامل یافته و شکل گرفته اند ولی همیشه نزاعهایی هم در این مورد وجود داشته است که به کشمکش ها و زد و خوردهای خونین محلی و منطقه ای می انجامیده است، در همین راستا در اوایل قرن سوم هـ ق. حکومت خراسان را که سراسر قلمرو غربی و جنوبی آن را مناطق خشک و کویری فراگرفته است به فکر وضع قوانینی در این مورد انداخت و منابع تاریخی آن زمان در این باره چنین نوشته اند:

در سال ۲۲۴ هـ ق. اهل نیشابور و خراسان نزد عبدالله (عبدالله بن طاهر به کشاورزی، حفر کاریز و اصلاح امر آبیاری و تقسیم آب توجه بسیار داشت) همی آمدند و خصوصت درباره کاریزها را همی گفتند، اندر کتب فقه و اخبار رسول صلی الله علیه و سلم اندر معنی کاریز و احکام آن چیزی نیامده بود.

پس عبدالله همه فقهای خراسان را و بعضی از فقهای عراق را جمع کرد تا کتابی ساخته در احکام کاریزها و آن را "کتاب قنی" نام کردند تا احکام که اندر آن معنی کنند، بر حسب آن

کنند و آن کتاب تا بدین عنایت (نیمه اول قرن پنجم هـق.) برجاست و احکام قنی و قنیات که در آن معنی رود بر حسب آن کتاب رود^۱.

بدین ترتیب از حدود تاریخ مستند آب و آبیاری و کاریز در ایران مطلع شدیم ولی در تاریخ آبیاری ایران، وجود کاریزها، شیوه های حفر، فنون و قوانین مترتب بر آن به گونه ای بوده اند که پاره ای از فن آوری ها منتشر شده و عمومیت یافته اند و به فرامرزها رسیده اند و گسترش یافته و اعجاب دیگران را برانگیخته اند ولی پارهای از این فنون چنان در قلمرو اولیه خود مدفون شده اند که غیر محلیان، پس از گذشت قرنها، هنوز از آن بی اطلاع می باشند چه رسد به علاقمندان غیر ایرانی مثلًا:

❖ به وسعتی که علاقمندان از قنات شناخت دارند چند درصدشان از وجود "بوکن"های اطراف یزد بااطلاع اند و اصولاً درباره واژه بوکن چه می اندیشند؟

❖ آیا از سد (بند) زیرزمینی قنات وزوان در میمه اصفهان که در عمق ۱۶ متری از سطح زمین به ارتفاع ۹ متر و ضخامت ۱/۵ متر، در آغاز منطقه خشکون قنات، در حدود ۶۰۰ سال قبل در دل کوهستانی زمین بسته اند اطلاع دارید؟

❖ آیا می دانید که در اتفاق آهنگران قم، کول های آهین ساختند و قنات فردوس قم را که از عرض رودخانه قم می گذشت با کول های آهنه مهار نمودند تا زمین شولاتی آن تخریب نگردد.

❖ آیا می دانید قنات ابراهیم آباد اراک حدود ۱۲۹۰ سال قمری سابقه تاریخی مستند می باشد و یک باستان شناس محلی نوشتہ است که قنات گناباد حدود ۲۵۰۰ سال قبل حفر گردیده است و برای ما در چاه آن حدود ۳۰۰ متر عمق را تایید نموده اند. وقتی ایرانیان علاقمند از این فنون و اطلاعات بومی بی اطلاع باشند پژوهشگران غیر ایرانی مطالب تعجب آوری می نویسند که برای ایرانیان واقعاً خنده آور است، توجه کنید: "... کاریز واژه ای که از سوی روسها و انگلیس های مقیم هند به جای واژه قنات به کار می رفته است"^۲.

۱ - گردیزی، تاریخ زین الاخبار: به تصحیح عبدالحسی حبیبی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷، ص ۱۳۷

۲ - گوبلوهاری: قنات فنی برای دستیابی به آب، ترجمه ابوالحسن سرومد و دکتر محمد حسین پابلی یزدی، مشهد، آستان قدس.